

SELÇUKLU DÖNEMİ SİYASAL DÜŞÜNCE

Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Türk İslam
Düşünce Tarihi,
2020 Güz

Selçuklu Döneminde Siyasal Düşünce

«Nizamiye Devleti»

Nizamülmük

Gazali

Halife – Sultan
Denge Siyaseti

Selçuklular

İslam'ın merkezine yakın bölgelerinde, Bizans ile Fatimilerin karşısına yeni bir güç olarak çıkan Oğuz Türklerinden Selçuklular, Buhara bölgesini ele geçirmeden önce İslamiyet'i benimsemiştir (yak. 956).

Horasan'ı (1035-8) ve sonra da Tuğrul komutasında (1055-63 döneminde hükümdar) Batı İran ile Irak'ı ele geçirdiler. 1070'lerde İran, Irak, Suriye ve Kafkaslar, Selçukluların yönetimine girdi. Sınır savaşçısı olan Selçuklular, 1071'de Bizans Ordusunu Malazgirt'te yok ettiler. Böylece, Türklerin önderliğinde Anadolu'nun Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinin yolu açıldı. Malazgirt'i büyük bir din değiştirme dalgası izledi. Aynı zamanda da Haçlı Seferlerini tetikledi. Sultan ve ulema, işbirliği yaparak birbirlerine bağımlı hale geldiler.

Bu durum ifadesini Daire-i Adalet (Adalet Çemberi, İktidar çemberi) anlayışına da yansıdı.

Melikşah döneminde, ağırlıklı olarak Türklerden oluşan ordu, ikta rejimi ile toprak dağıtımına dayalı profesyonel bir orduya dönüştü (Nizamülmülk'ün vezirliği döneminde).

Bu dönemde, dini otorite ile resmi siyaseti birbirinden ayırmak için izlenen strateji şuydu: Toplumun tamamını ilgilendiren din, ulemanın alanıydı. Resmi siyasetin arkasında ise ordu vardı. İbn Hanbel'den esinlenen Hanbeli mezhebinin ortaya çıkması da din ve siyaset kurumları arasındaki ayrışmayı derinleştirdi.

Nizamülmülk (1018-1092)

Büyük Selçuklu Devleti, yerli halklar üzerinde yabancı hakimiyeti kurup, bu halkların seçkinlerini devlet idaresi ve teşkilatı için göreve çağırarak, temelinde savaş ve yayılcılık için teşkilatlanmış orduya dayalı bir devletti.

İdari teşkilat olarak, Samani ve Gaznelilerden esinlenilmiş, ancak daha önce İslami devletlerin içine düştükleri tehlikeleri bertaraf eden bir teşkilatlanma inşa etmek istemişlerdi.

Büyük Selçuklu Devletinin teşkilatlanmasında şu özelliklere dikkat edilmiştir:

Selçuklu Sultanının dünyevi otoritesini hakim kılan

Devlet ve din ortaklığına dayalı

Yeni bir eğitim sistemi benimsemiş (medrese)

Devlet idaresinin üstünlüğünü yeniden tesis eden bir devlet.

Nizamülmülk (1018-1092)

Büyük Selçuklu Devleti,

İslam Halifeleri, Büyük Selçuklu Devletinde etkilerini, güç dengeleri ile göstermeye çalıştılar. Ulema; devlet teşkilatı ile yakın ilişkisi nedeniyle dini zümreyi, Sultan ve Halife arasında iletişim kanalı haline getirme ve devlet içindeki hassas dengeleri koruyabilmeyi sağlamada bağımsız bir kesim olarak kalmayı başaramadılar. Bürokratlar, İran devlet geleneği ve İslam kültürü konusunda eğitildikleri için, eski devlet gelenekleri ile İslam kültürünü birleştirmede daha mahirlerdi.

Nizamülmülk (1018-1092)

Devlet İdaresi:

- 1) Divanlar (Samaniler, Gazneliler, Abbasiler'in kullandığı bir gelenek): Vezirlik (Divanü'l Ala); Maliye (Divanü'l İstifa), Resmi Yazışma (Divanü'l Tuğra), İstihbarat (Divanü'l İşraf; Ordu Kayıtları (Divanü'l Arz). Melikşah zamanında, posta ve istihbarat divanları getirilmiştir.
- 2) Eyalet Teşkilatı: eyaletlerin idaresinin başında bulunan ve idari ve mali konularda teşkilattan sorumlu, geniş yetkilere sahip bulunan kişi (bir çeşit vali, ilk olarak Gaznelilerde ortaya çıkmış).
- 3) Atabeglik Kurumu: Sultan ve melik olarak yetişecek çocukların, güvenilen bir büyüğün (Ata) yanında terbiye ve öğretim görmesidir. Eski bir Türk geleneği olduğu düşünülür ancak bununla ilgili Selçuklulardan öncesine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Sultanların ve meliklerin çocuklarına küçük yaşlarından itibaren, genellikle komutanlar arasından vasisi ve öğretmeni olarak bir atabeg atanır ve çocuklar, terbiye ve öğretimlerini atabeğinden alırlardı. Selçuklularda bu unvan, ilk olarak Nizamülmülk'e verilmiştir. Nizamülmülk'ten sonra bu unvan, bir üst düzey memuriyete dönüşerek kurumlaşmıştır.
- 4) Divan eyaletlerde de vardı.
- 5) Reis, eyaletlerde atanan bir görevli olmadığı zaman, kasaba ve eyalette idareyi temsil eden ve Sultan tarafından tayin edilen görevliydi.

Nizamülmülk (1018-1092)

Ulemanın Rolü ve Kadı: Selçuklular, devletin medrese eğitim sistemine verdiği destek yoluyla dini kurumu merkezi yönetime bağlamayı başardılar.

Esas uygulama nihayetinde şer'i uygulamaydı ama esas güç Sultan idi. Bununla birlikte, Sultanın meşruiyeti, Halifeye ettiği biat yeminiyle sağlanıyordu. Halifenin de Sultan tarafından belirlenmesi arasında fiili bir uzlaşma vardı.

Halife, ulema ve sultan arasındaki denge, teorik bir dengeydi. Dini zümrenin zayıflamış konumu ve Sultan ile halife arasında yaşanan çekişmeli ilişki, bu teorinin uygulanabilirliğini zedeliyordu.

Ulema, özgür bir konumdaydı. Ulema ve kadılar, bağımsızlıklarını koruyacak halde değildi. Kadı, yetkisini şeriattan ve yerel halkın tasvibinden alıyorsa da, görevine Sultan tarafından atanıyordu.

Kadı, dini kurumu sultan namına denetim altında tutma görevine sahipti. Kadılar, eğitim sisteminin biçimi nedeniyle, devlet idarecileri ile aynı aileye mensuptu.

Nizamülmülk (1018-1092)

Selçuklu Devleti'nde ulemadan başka denge unsuru olabilecek bir başka kurum Vezirlik idi.

Devlet bürokrasisi toplumun bir bütün olarak içtimai ve siyasi ihtiyaçlarını kavramada yetersiz kaldılar. Enerjilerini şahsi menfaat ve mevkilerin muhafazası için harcadı.

Vezirlik, önceki dönemlerden de ilkeleri ve kuralları belirlenmiş bir makamdı. Tecrübesiz Türk Sultanlarının yanındaki vezirler, daha önce hiçbir vezirin sahip olmadığı yetkilere sahipti.

Nizamülmülk, Selçuklu Devletinin ünlü veziriydi. Devletin teşkilatlanmasında, birçok askeri başarıda rol oynamıştır. Türk-İslam unsurlarını birleştirerek ikta sistemini geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Askeri ikta sistemi, Büyük Selçuklularda ilk defa onun zamanında uygulanmış ve ülkenin tümüne yaygınlaşmıştır. Sâ mânî ve Gazneli devlet teşkilâtını esas alarak Büyük Selçuklular'ın merkez (divan) ve saray teşkilâtını tesis etmiş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.

Nizâmülmülk'ün İslâm eğitim tarihinde önemli bir yeri vardır. Başta Bağdat olmak üzere (459/1067) çeşitli şehirlerde tesis ettiği ve kendi adını alan "Nizâmiye medreseleri" diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için gayret etmiş, medreselere kitaplar bağışlamış, araziler vakfetmiştir.

Alp Arslan zamanında, Vezir Nizamülmülk'ten devletin gelir ve giderlerinin bir kaydını istemiştir. Vezir bir yol süreceğini ifade eder. Maliye dairesinde katip olan Hasan Sabbah ise 40 günde yapabileceğini bildirir. Vezirin mevkisini kaybetmemek için katibe engel olduğu söylenir. Yine, valilik tahsisatında, Melikşah'ı itibarsızlaştırmaya çalıştığı rivayetleri de söz konusudur.

Nizâmülmülk orduya çok önem vermiş, Büyük Selçuklu ordusunu yalnız o devrin değil Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline getirmiştir.

«Padişahların uyanık olup, vezirlerin akıllı olup asla bir kişiye iki iş emretmemeleri, bir işe de iki kişiyi göndermemeleri gerekir. Böyle olursa işler daima randımanlı ve düzenli olur. Eğer bir kişiye iki iş ısmarlarsa, o işlerden biri daimen hatalı olur. Bakınız, bir adamın iki işi varsa mutlaka ikisi de tam değildir (Siyasetname. 183.)

Gazali ve Halife-Sultan Denge Siyaseti

Gazali'nin İbni Sina ve Farabi'ye yönelik suçlamaları, İslam düşüncesinde içtihat kapısını kapatan önemli bir dönüm noktası olmuştur. İbni Sina, din ve felsefeyi birleştirmeye çalışan bir alimdi.

İbni Sina

İbni Sina, Şifa adlı eserinin 10. cildi siyaset üzerinedir. Devlet kuramını geliştirirken, insan doğasından hareket eder. O'na göre, birbirini tamamlamak insan doğasında vardır. Bir kişinin bir başkasına sebze sağlaması, bir başkasının ekmek pişirmesi, bir diğnerinin buğday yetiştirilmesi.., toplum halinde yaşayan insanların birbirlerini tamamlamaları ve işbölümü ile ilgilidir. Dolayısıyla, toplu halde yaşadıkları zaman, ancak kendi kendilerine yetebilirler. Bu nedenle de şehir ve toplumlar oluştururlar. Bu tür ortaklıklar karşılıklı alış veriş gerektirir; bu da hayatta kalabilmesi için gerekli olan beşeri bir yasa koyucu ve yasa uygulayıcısı gerektirir.

İbni Sina, peygamberi, bilgelik, adalet ve peygamberliği birleştirdi ve filozof peygamber fikrini geliştirdi.

Bütün evlilik ve sözleşmelerin geçerli olabilmesinin imama bağlı olduğunu ve bunun da siyasi düzenin temelini oluşturduğunu belirtir.

İbni Sina, insan yaşamının sadece beşeri bir yönetime değil, aynı zamanda İslam dinine uygun bir siyasete de gerek olduğunun kanıtı bulmaya çalışmıştır.

İbni Sina'ya göre İmam yasal konularda bağımsız kararlar verebilmelidir (İçtihat). Ama imam, Peygamber gibi kusursuz biri de olmadığı için de sunnilerin halifelik görüşünü benimsemiştir. Çekişmezliklerin önlenmesi için halifenin vasiyetle atanmasını öneriyordu.

Gazali'nin Felsefe Eleştiri

İbni Sina, o dönem sıra dışı olsa da zorba yönetime karşı isyan etme hakkını savunuyordu: Eğer, gücü ve zenginliği sayesinde kendisini halife ilan eden olursa, bu kişiye karşı savaşılmalı ve onu öldürmeli diyordu. Peygambere iman etmek dışında, böyle bir zorbayı öldürmenin de insanı Allah'a yaklaştıracağını savunuyordu. İbni Sina, eğer bu zorba kişi, görevdeki halifenin, o göreve neden uygun olmadığını ve ciddi kusurları olduğunu ispat ederse bu durumda, halk, bu zorba yöneticiyi kabul etmelidir (Felsefenin din üzerindeki etkisi).

İbni Sina, İslam normu ile Platoncu felsefeyi birleştirmiştir. Yasa koyucu, toplumsal tabakaları oluşturmalıydı: Yöneticiler, zanaatkarlar, muhafızlar. Farabi ve İbni Sina'ya göre, yönetimin işlevi, zenginliği, üretim yapanlardan (çiftçi, zanaatkar..) üretim yapamayanlara (asker, memur, yoksul, özürlü) dağıtma işleviydi. Yönetim, aylaklık, işsizliği ortadan kaldırmalı, kumar ve tefeciliği yasaklamalıdır.

Ceza konusunda ise, kişinin yalnızca kendisine zarar veren davranışları, «tavsiye ve uyarı» ile karşılık bulmalıydı. İbni Sina, birçok özelliğini korusa da şeriatı yepyeni bir bağlama oturtmuş, gündelik hayatın işlevlerini içermesini sağlamıştır.

Farabi ve İbni Sina, ulemayı açık bir biçimde eleştirmese de toplum ve hukuk sistemine yaklaşımları nedeniyle, ulemayı çizmişlerdi. «Güçsüzlerin mülklerini ele geçirmeyi amaç haline getirdiler» (ulema için)

Farabi ve İbni Sina'nın yaklaşımları ve dini yeniden yorumlama girişimleri, gelenekçilerin bu düşünceye açtığı savaş ile sonuçsuz kalmıştır. Ulema, toplum üzerinde daha egemen bir güç iken, filozoflar, yöneticilere (halife, hükümdar, emir) bağlıydı.

İmam Gazali (1058-1111)

Zamanının en büyük din alimidir. Babası, çırkıçı olsa da oğluna iyi zamanında oğlunun iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. Genç yaşta, Nizamülmülk'ün ilgisini çeken bu alim, 6 yıl Nizamülmülk'ün karagrahında bulundu ve daha sonra da Bağdat Nizamiye Medresesinin yöneticisi oldu.

Gazali'nin önemli eserlerinden biri **İhya** (Din İlimlerinin Canlandırılması) idi.

İhya'da kuşkuculuğu tartışma konusu yapar. Duyularla elde edilen algı ve uyanıklıkta doğru sandığımız herşey ancak içinde bulunduğumuz hale göre doğrudur.

İbni Sina gibi filozofların yanlışı, akılla inancı uzlaştırmaya çalışmalarıdır: İnanç ve akıl birbirine zıttır. Birini feda etmeden ötekini kabul edilemez. Mu'tezile, Eş'ariler ve diğer filozofların girişimleri başarızlığa mahkumdur. İslam dini akli açıklamalara aykırıdır:

- Filozofların maddenin öncesizliği fikirleri yanlıştır.
- Filozofların alemin bir yapışıcı (Sani') ve bir nedeni olduğunu kanıtlamak için ileri sürdükleri kanıtlar sadece fizikseldir.
- Allah'ın yalnız tümelleri bilgi cins ve tür), tikelleri (somut olay) bilmediği kabülü açıkça yanlıştır.
- Filozofların nedensellik ilkesi yanlıştır. Birbirinin ardından gelen olaylarda, sebep sanılan ile eser sanılan arasındaki ilişki asla zorunlu bir ilişki değildir. «Olaylar şimdi böyledirler, fakat böyle olmayabilirdi de». Doğanın bu haline zorunsuzluk adını veriyor.

İmam Gazali (1058-1111)

Akılla inancı karşı karşıya koyan Gazali için tek çıkış yolu kalıyor: Tasavvuf.

Gazali'ye göre, ahlak, hedefi tasavvuf veya birliğe ulaşmak olan bir hazırlıktır.

Gazali, İbni Sina ve Farabi'yi ele alarak filozofları kıyasıya eleştiriyor.

Ruh-Beden İlişkisi: Ruh ve beden ayrı değildir.

Allah-alem ilişkisi: Alem'in yoktan varedildiğini ve bunu Allah'ın özgür iradesi ile olduğunu söyler.

Gazali ve Sunni Halifelik Kuramı

İmamet ve Halifelik

11. Yüzyılın sonunda cemaatçi-gelenekçi siyaset kuramı oluşturuldu: Bu siyaset kuramı, Halife'den beklentileri köklü bir biçimde azaltırken, Abbasilerin meşruiyetini sürdüren ve yeni gelişen dini cemaatin taleplerini karşılamıştı.

Bu dönemde, ilk dört halife, «Halifa-i Raşidun», ayrı bir yere konuyordu. Abbasileri siyasi-askeri iktidarlarını elinden alınması Sunnilerin işini kolaylaştırdı.

Karşı koymama öğretisi bu dönemde kök saldı. İbn Hanbel, halife dinden çıkmadığı sürece ona itaat etme fikrini savunuyordu.

Aşari, doğru yoldan çıksa bile silahlı ayaklanmayı red ediyordu (Fikir, Bağdadi [öl. 1037] tarafından geliştirilmişti).

Halifeliğin seçimi (Bakilani, öl.1013)

Halifeliğin koşulları (Bakilani'ye göre savaş bilgisi olması yeterliydi)

Halifenin özellikleri (Azletme ancak sapkınlık, büyük haksızlık durumunda geçerliydi)

Hilafet

Selçuklu döneminde, sunni hilafet görüşünü ilk geliştiren alimlerden biri de Maverdi (Basra 974-Bağdat 1058) idi. Nişapur ve Selçuklu yönetiminde Bağdat'ta Başkadı olan Maverdi, Sultanlar ile Emeviler ve Abbasi Halifeliği arasında bir bağ kurmaya çalışmış ve hükümdarları, din sistemine dahil etmiştir:

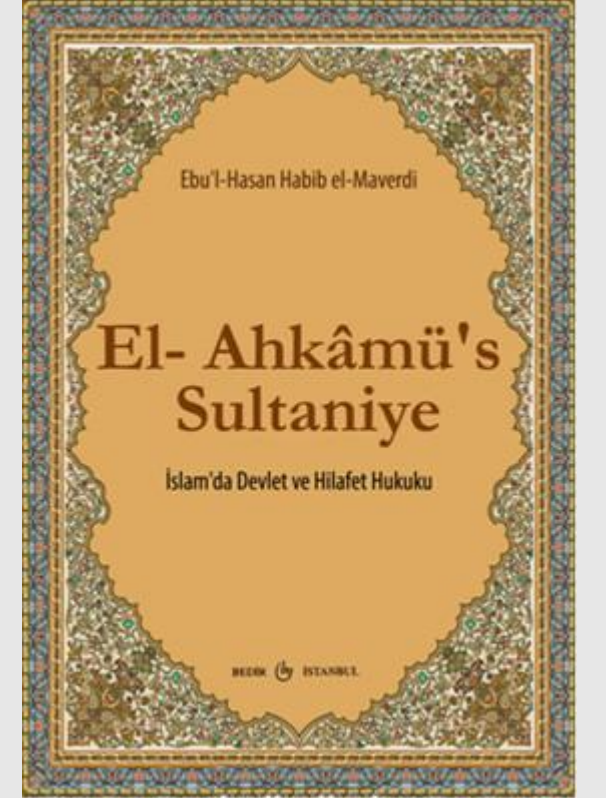
1. İnsanların arzularını kontrol altında tutan kurumsallaşmış bir din
2. İnsanları yanlıştan, ne din ne de akıl döndürebilir; ancak güçlü hükümdar (sultan) korkusu insanı yanlıştan döndürür.
3. Toplumun uyum içinde devam etmesi ve karşılıklı sevgi ve itaat için, «adalet»
4. Evrensel güven duygusunu yaratan kanun ve düzen
5. Kaynak ve gelir bolluğu ile sağlanabilen «refah»
6. Tüm üretim, uygarlık ve sürekli ilerlemenin önkoşulu olan UMUT

Daire-i adalet (adalet çemberi) anlayışı görülmektedir.

Sultan-halife düşüncesinin temellerini atmıştır.

Maverdi, Halifeliğin sosyo-politik otoritesini kurmak istemiştir; halifeliği sistemin kilit taşı olarak görmüştür.

Maverdi'ye göre, halife, zorba bir sultan karşısında, onu durduracak kişileri yardıma çağırabilme hakkına sahiptir.

Selçukluların Mirası

Selçuklular, sunniliği, askeri ve siyasi güç ile içiçe geçirmiştir. Din kurumu, kadı, muallim ve muhtesip (ahlak zabıtası) görevliydi. Sultanın polisi de, onların kararlarını uyguluyordu.

Nizamülmülk'ün dört mezhebe eşit davranma politikasını sürdürülmüştür.

Nizamülmülk'ün **sultan ile ulema işbirliği** ilkesi, bundan sonra da devam etmiştir: Bu sistem, yerelde ise «ayan-emir» sistemi olarak uygulanıyordu. İktidar yerel bir askeri önder (emir) ile ulema (ayan) tarafından paylaşılıyordu.

Adalet: Hükümdarların en önemli görevi olarak kabul edilmiştir. «Devletin istikrarı ve ülkenin düzeni adalet ve merhametin varolmasının meyveleridir.» Ancak, adalet toplumdaki sınıflar arasındaki farkın korunması olarak düşünölmekteydi.

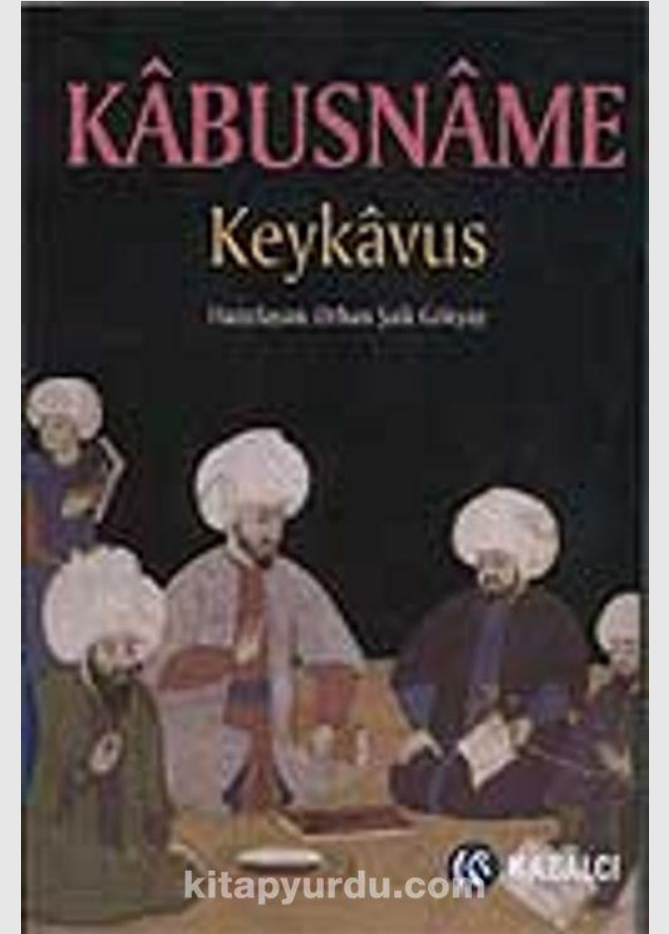
Kadılığın önem kazanması

Nasihatülmülük: Büyük Selçuklu'nun son döneminde popüler olmuştur. Hanedanların çok sık değişmesi nedeniyle önemli bir «din bilgisi» aktarma mekanizması haline geldi. Bu rejimin geleneklerini ve deneyimini aktarma yoluuydu. Nasihatnameler, hükümdarın, dünyaya egemen olmak için Allah tarafından seçildiğini söylüyordu. Adil hükümdar, karaderili bir Habeş olsa bile Allahın gölgesi ve halifesidir (sultan +halife)

Servet, devletin başında bulunan hanedan mensupları ile devletin hizmetinde bulunanların elinde toplanıyordu.

Ünlü nasihatülmülüklerden biri Keykavus'un kaleme aldığı
«Kabusname» adlı eserdir:

«Keykâvus'un, devletin başına geçtiğinde nasıl davranacağı konusunda oğluna bilgi vermek amacıyla kaleme aldığı Qâbûsnâme Enderznâme, Pendnâme, Kitâbü'n-Naşîhat, Naşîhatnâme isimleriyle de bilinir. Bir önsöz ve kırk dört bölümden meydana gelen eser Moğol istilâsı öncesi İslâm medeniyetinin bir özeti olup bu dönemin siyasî, içtimaî, iktisadî, ilmî, hukukî durumu, eğitim öğretim, sanat ve meslekleri hakkında güvenilir bir kaynaktır. Nasihat, görgü kuralları, eğitim ve ahlâk, ilimler, meslekler, devlet adamları ve görevleri hakkında bilgi veren Qâbûsnâme, Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme'siyle aynı çağda yazılmıştır ve Farsça nesrin seçkin örneklerinden biridir.» (İslam Ansiklopedisi)

Selçuklu Döneminde Medreselere Birkaç Örnek:

Selçuklu Dönemi Medreselerinden örnekler:

Tokat Niksar Yağbasan Medresesi (1151)

Atabey Ertokuş Medresesi (1251)

Karatay Medresesi, Konya (1211)

Akköprü, Ankara (1219)

Karatay Medresesi